

УДК 81'373.7:(811.11+811.16)

МЕТАФОРИЧНІ МОДЕЛІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ІНТЕНСИВНОСТІ РУХУ В АНГЛІЙСЬКІЙ, НІМЕЦЬКІЙ, РОСІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

Ігнатенко Д. Є.

Донецький національний університет

У статті аналізуються фразеологізми, що позначають інтенсивність руху в англійській, німецькій, російській та українській мовах. Виявляється специфіка категорії інтенсивності та особливості її вираження у фразеологізмах. Встановлюються та описуються основні метафоричні моделі досліджуваних фразеологізмів.

Ключові слова: фразеологізм, інтенсивність, метафорична модель, образність, внутрішня форма.

В статье анализируются фразеологизмы, обозначающие интенсивность движения в английском, немецком, русском и украинском языках. Выявляется специфика категории интенсивности и особенности ее выражения во фразеологизмах. Устанавливаются и описываются основные метафорические модели исследуемых фразеологизмов.

Ключевые слова: фразеологизм, интенсивность, метафорическая модель, образность, внутренняя форма.

The article deals with the analysis of phraseological units which marked intensity of motion in English, German, Russian and Ukrainian. The specificity of the category of intensity and idiomatic means of its expression are described in the article. The semantic analysis has made it possible to pick out basic metaphorical models of the phraseological units.

Key words: phraseological unit, intensity, metaphorical model, figurativeness, inner form.

1. Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими завданнями. Людина сприймає об'єктивну дійсність крізь призму мови. У фразеологічній системі кожної мови відображаються як універсальні способи осягнення об'єктивної дійсності людиною, так і специфічні риси світосприйняття кожного народу. Фразеологічні одиниці (далі – ФО), що позначають інтенсивність руху, який є одним з найголовніших чинників існування, функціонування та взаємодії усього живого та неживого у світі, дають можливість виявити особливості сприйняття та вербального вираження універсальної категорії руху представниками різних мовних соціумів.

ФО розглядається як стійке сполучення двох і більше нарізно оформлених компонентів з повністю або частково переосмисленим значенням [1, с. 6].

Різні семантичні групи фразеологізмів (і в зіставному аспекті зокрема) вивчалися багатьма дослідниками: А. М. Барановим [3], М. В. Гамзюком [4], Д. О. Добровольським [3; 20], К. І. Мізіним [7], В. М. Телією [10], Н. Burger [26], А. Р. Cowie [19], J. Korhonen [23] та ін. Проте, ФО на позначення інтенсивності руху не були предметом спеціального розгляду у порівняльному аспекті, що зумовлює **актуальність** пропонованого дослідження.

Метою роботи є встановлення семантичних особливостей та опис базових метафоричних моделей досліджуваних ФО у германських та слов'янських мовах. Досягнення цієї мети потребує вирішення таких **завдань**: 1) визначити корпус ФО, що позначають інтенсивність руху в англійській, німецькій, російській та українській

мовах; 2) проаналізувати специфіку реалізації категорії інтенсивності у досліджуваних ФО; 3) визначити базові метафоричні моделі, за якими формуються аналізовані ФО в германських і слов'янських мовах.

2. Виклад основного матеріалу дослідження. Суцільна вибірка ФО, що позначають інтенсивність руху, вилучених із фразеологічних словників англійської, німецької, російської та української мов [14; 15; 18; 21; 22; 25] склала 127 одиниць (англ. – 23 од., нім. – 19 од., рос. – 47 од., укр. – 38 од.).

3. Особливості вираження категорії інтенсивності. Специфіка категорії інтенсивності постійно привертає увагу лінгвістів (див., наприклад, роботи С. Є. Родіонової [9], І. І. Туранського [13], Є.І. Шейгал [16], D. Bolinger [17], W. Labov [24]), однак чітких критеріїв її виділення та функціонування не виявлено. Проблемність трактування поняття інтенсивності насамперед пов'язана з тим, що ця категорія, не маючи власних формальних засобів вираження, послуговується засобами вираження інших лінгвістичних категорій і через це часто змішується з ними. Російська дослідниця С. Є. Родіонова, намагаючись розмежувати інтенсивність та інші суміжні категорії (градуальність, кількість, міру ознаки), зазначає, що «для категорії градуальності найважливішим є впорядкування якісної ознаки відносно до нульової системи вимірювання (норми) за шкалою градацій; для категорії компаративності на перший план висувається ідея порівняння; для категорії недискретної кількості якість відходить на другий план, а головною стає кількість; для категорії міри ознаки важливими є об'єктивні показники «кількості ознаки» (висока – середня – низька інтенсивність, надлишок – достатність – недостатність та ін.), а для категорії інтенсивності найважливішим стає прагматичний аспект – суб'єктивна значущість для учасників ситуації цього збільшення кількості ознаки» [9, с. 303].

Специфіка ж ФО полягає в тому, що вона не стільки називає позначуване, скільки характеризує його, часто з певним ступенем інтенсифікації, підвищуючи таким чином експресивність усього висловлювання [10, с. 136].

4. Інтенсивність руху у ФО. У статті розглядаються ФО, що позначають інтенсивність руху, пор.: англ. *in full flight* «escaping as rapidly as possible» «бігти так швидко як це тільки можливо»; нім. *wie die Feuerwehr fahren* «mit großem Tempo fahren» «їхати на дуже великій швидкості»; рос. *бежать во все лопатки* «очень быстро бежать»; укр. *мчати, бігти на всіх парах* «дуже швидко». Аналізовані ФО характеризують дії суб'єкта, які спричиняють швидку зміну місцезнаходження суб'єкта в просторі у певний проміжок часу, тому для інтенсивного руху обов'язковою є динамічність, розвиток у часі [8, с. 373]. Кількісним показником, який характеризує інтенсивність самостійного (тобто без застосування транспортних засобів – ТЗ) або несамостійного (тобто із застосуванням ТЗ) руху суб'єкта є його швидкість, оскільки для дуже швидкого, наприклад, самостійного пересування, суб'єкт має докладати великих фізичних зусиль, сильно напружуватися, що може у свою чергу призводити до його фізичного виснаження, пор.: нім. *sich die Zunge aus dem Hals rennen* «bis zur Erschöpfung rennen» «мчати до знесилення»; рос. *высунув (высунувши, высуня) язык* «поспешно, очень быстро (бегать, убегают); укр. *висолопити языка* «дуже поспішати, швидко йти, бігти».

Фактично ФО на позначення інтенсивного виконання трудової діяльності опосередковано передають смисл лексичної функції *Magn* (у термінології Ю. Д. Апресяна) [2].

5. Образність ФО на позначення інтенсивності руху. В основі фразеологічного значення зазвичай лежить метафоричне (або метонімічне) перенесення. В. М. Телія зазначає, що метафора є актуалізацією своєрідного образного уявлення, яке здійснюється за рахунок або «звичайних асоціацій», або на основі «особистих тезаурусів». Співвідносність метафори з індивідуальним рівнем мовної спроможності і пояснює роль у ній людського фактора та її орієнтацію на антропометричність [11, с. 185]. Антропометричність метафори виявляється у сумірності порівнюваних об'єктів через призму людської свідомості, властивість мислити

про одну сутність так, ніби вона схожа на іншу [12, с. 40], а це дає змогу визначати місце вторинного найменування в системі національно-культурних цінностей та стереотипів [5, с. 89]. Д. Лакофф та М. Джонсон, розглядаючи метафору у руслі концептуальної лінгвістики, зауважують, що у концептуалізації людиною реальної картини дійсності основне місце належить процесам метафоризації. Метафора пронизує все наше повсякденне життя і проявляється не тільки в мові, але й у мисленні та дії [6, с. 387].

Образність ФО є її конститутивною ознакою [3, с. 123] і зумовлена асоціативним перенесенням певної найбільш характерної риси предмета, якості, ситуації і под. на інші.

6. Метафоричні моделі ФО на позначення інтенсивного руху. Аналіз ФО, що позначають інтенсивність руху, дозволив виділити ряд метафоричних моделей (цей термін використовується услід за Д. О. Добровольським, А. М. Барановим).

6.1. «*S* (суб'єкт) дуже швидко рухається у просторі, ніби щось трапилось (наприклад, пожежа) / *P* (процес) дуже швидко розповсюджується у певному просторі». Ця метафорична модель є універсальною і виявилася в усіх порівнюваних мовах. В якості суб'єкта можуть виступати: а) людина, яка самостійно рухається; б) людина, яка не самостійно пересувається (наприклад, на машині); в) певна подія / природний процес (наприклад, пожежа), які автономно (без втручання людини) і дуже швидко протікають у певному просторі. Додамо, що руйнівна сила пожежі однаково сприймається різними соціумами, а людина, яка швидко рухається у певному напрямку і/або з певною метою (наприклад, втікає, рятує (рятується) та ін.) асоціюється або з швидким розповсюдженням полум'я (пор.: англ. *like blazes* <very fast or forcefully> 'дуже швидко або дуже сильно', букв. 'як полум'я (точніше, як полум'я пекла)'), або із людьми, які, дуже поспішаючи, біжать гасити пожежу, пор.: нім. *Feuer am Arsch haben* <eilig>, розм. букв. 'мати полум'я біля заду', тобто 'поспішати'; *wie die Feuerwehr fahren* <mit großem Tempo fahren> 'їхати на дуже великій швидкості', букв. 'їхати як пожежна команда (частина)', *ab wie die Feuerwehr* <eiligst davon> розм. букв. 'геть ніби пожежна команда', тобто 'дуже швидко збігти'; рос. *бежат как на пожар* <очень быстро бежать>; укр. *поспішати / бігти як на пожежу (на пожар)* <дуже швидко>.

6.2. До вище описаної метафоричної моделі наближається наступна, де надзвичайно швидкий рух суб'єкта дії порівнюється з природною блискавкою, пор.: англ. *like lightning* <extremely fast> букв. 'як блискавка', 'надзвичайно швидко', *run like a blue streak*, амер. сленг. букв. 'дуже швидко бігти, як спалах блискавки'; нім. *wie der Blitz* <äußerst schnell> 'надзвичайно швидко', букв. 'як блискавка'. Наведемо текстові приклади:

англ. *That kid can run like greased lightning* 'Маля може рухатися надзвичайно швидко (букв. як блискавка)';

нім. *Kaum ertönte die Trillerpfeife der Polizei, da waren die Rowdys wie der Blitz von der Straße verschwunden* 'Як тільки пролунав свист поліції, хулігани ніби блискавка хутко зникли з вулиці'

6.3. «*Людина, що швидко біжить – тварина, яка втікає / біжить* (наприклад, *заєць, кіт, мавпа*)». Метафорична модель, основана на порівнянні швидкого руху людини із тваринами є універсальною, однак у кожній мові людина порівнюється з різними тваринами. Так, в англійській мові наявне порівняння із ошпареним котом, пор.: *like a scalded cat* <at a very fast speed> 'на дуже високій швидкості', букв. 'як ошпарений кіт'; для німецької мови також характерне порівняння із котом, але вже із "котом коваля", пор.: *wie Schmidts (Schmieds) Katze* <sehr schnell und reibungslos ablaufen> 'дуже швидко та безперешкодно проходити (минати)', букв. 'як ковальський кіт', що пояснюється тим фактом, що ковалі дуже часто заводили котів для того, щоб вони ловили мишей, але якщо кіт знаходився в кузні у момент, коли коваль, працюючи, сильно вдаряв молотом, то кіт, злякавшись несподіваного гучного звуку, втікав із шаленою швидкістю. Однак, у німецькій мові наявні також асоціації швидкого руху із мавпою, пор.: *mit affenartiger Geschwindigkeit* (im Affentempo) <mit sehr großer Geschwindigkeit, äußerst schnell> 'із дуже великою швидкістю,

надзвичайно швидко», букв. 'із мавпячою швидкістю' та із зайцем, що втікає від небезпеки (мисливців, наприклад), пор.: *das Hasenpanier ergreifen* <fliehen> 'швидко тікати', букв. 'хапати заячий хвіст' (пор. аналогічно: рос. *подымя хвост* <стремглав (бежать, мчатся)>). В російській та українській наявне порівняння швидкого бігу із конем та собакою, пор.: рос. *во всю рысь* <очень быстро (бежать, мчатся)>; укр. *наче з цепену* <прожогом, дуже швидко (вибігти, побігти тощо), галопом на одинадцятomu номері, ірон. <швидко іти пішки>.

6.4. «Людина, що швидко біжить – чорт, що втікає / людина (кажан), які втікають з пекла». Потойбічні сили, пекло завжди асоціювалися у людини із чимось страшним, незаним, жахливим, однак кожна мовна спільнота зафіксувала, характерні саме для неї вірування та уявлення про потойбіччя. Так, в англійській мові людина, що швидко біжить асоціюється із кажанами, які нібито живуть у підземному царстві і якщо їх потривожити, то вони швидко зриваються з місця і летять, пор.: англ. *run like a bat out of hell* <run very fast and wildly> 'бігти дуже швидко та інтенсивно'; у російській ФО закодовано уявлення про те, що чорти бояться ладану, пор.: рос. *как черт от ладана* <убегать, всеми силами, любыми средствами стремясь избавиться>; в українській мові зафіксована аналогічна до рос. ФО *тікати як чорт від ладану*, а також ФО *тікати як чорт від кукуріку* <дуже прудко, швидко>, яка ґрунтується на віруванні, що всяка нечиста сила боїться співу півня (символ світла, вогню, світланку), оскільки вона діє тільки в темноті, під покровом ночі. Пор. у німецькій мові ФО *wie der Teufel* <sehr schnell>, яка за своїм походженням пов'язана з релігійним есхатологічно-апокаліпсичним мотивом про боротьбу ангела та чорта за володіння душі померлої людини (← *hinter etwas hersein wie der Teufel nach (hinter) einer (der) armen Seele (Judenseele)* <etwas unablässig und gierig zu bekommen suchen>)

6.5. „S (людина) дуже швидко рухається у просторі і щось робиться з частиною його тіла (наприклад, із язиком, що випадає)». Цю метафоричну модель виявлено у трьох порівнюваних мовах (окрім англійської). Такі ФО характеризують ніби результат напруженого, інтенсивного руху – виснаження суб'єкта та порушення нормального функціонування його організму, пор.: нім. *sich die Zunge aus dem Hals rennen* <bis zur Erschöpfung rennen> букв. 'мчати так, що аж язик із горла випадає'; рос. *высунув язык* <поспешно, очень быстро (бегать, убегать, улепетывать и т. п.)>; укр. *висолопити язика* <дуже поспішати, швидко йти, бігти>. Можна припустити, що ця асоціація розвинулася на основі порівняння тварини (найчастіше собаки), в якій за швидкого бігу «вивалюється» язик (хоча для неї це просто спосіб охолодження організму).

6.6. «S (людина/транспортний засіб) починає дуже швидко рухатися ніби якийсь предмет (наприклад, пробка, куля і т. ін.)», пор.: нім. *abgehen wie ein Zäpfchen* букв. 'починати рухатися як пробка / корок (безперешкодно)'; рос. *вылетать пробкой (пулей)* <стремительно выбегать, выходит откуда-либо>; укр. *кулею вискочити* <дуже швидко, квапливо вийти>; англ. *run/go/drive etc like the clappers* <to run, drive etc. very fast> букв. 'бігти, йти, їхати як язичок (серце) дзвона', тобто 'бігти, їхати, іти дуже швидко'.

6.7. “S (людина/ТЗ), дуже швидко (непомітно) рухаючись, перестає бути в певному Лос (місці) ніби певний ТЗ (наприклад, пароплав, автомобіль тощо), який рухається на дуже великій швидкості, інколи з певними пошкодженнями“, пор.: англ. *at a rate of knots* <very fast> 'дуже швидко', букв. 'на швидкості вузла (морського)', *burn rubber* <drive very quickly> 'їздити дуже швидко', букв. 'палити гуму (шини)'; нім. *die Kurve kratzen* <sich schnell und möglichst unbemerkt entfernen> 'швидко та якомога непомітніше йти', букв. 'подряпати бік', *Gummi geben* <schnell [los]fahren> 'швидко рушати (зриватися з місця), їхати'; рос. *на всех парах [парусах]* <очень быстро, с большой скоростью (нестись, мчатся)>; укр. *на всіх парах* <дуже швидко мчати, бігти>.

До аналізованої метафоричної моделі належить і виявлена лише в англійській мові ФО *like a dose of salts* <very fast and efficiently> 'дуже швидко та ефективно', букв. 'як доза проносної солі (порція проносного засобу)'.

6.8. Для слов'янських мов характерна метафорична модель “*S (людина) дуже швидко рухається ніби вона зазнала фізичних пошкоджень / психічних розладів*», пор.: рос. *как угорелый* «очень быстро, поспешно, беспорядочно, суматошно (бегать, метаться, носиться и т. п.)»; *как очумелый* «очень быстро, поспешно, беспорядочно, суматошно (бегать, метаться, носиться)»; *как ужаленный* «стремительно, быстро (вскочил, побежал)»; укр. *як опечений, як ошпарений, як окропом облитий* «швидко, рвучко зіскочити, схопитися».

Висновки. Зіставний аналіз ФО, що позначають інтенсивність руху в германських та слов'янських мовах показав, що: метафора, як основний спосіб утворення аналізованих ФО, має чітко виражений антропоцентричний характер, що дозволяє виявити спільні та відмінні риси у сприйнятті та відображенні представниками різних лінгвосоціумів навколишньої дійсності; інтенсивність руху визначається як його кількісний показник і реалізується за допомогою поняття швидкості; досліджувані ФО можуть утворюватися на основі типових (універсальних) метафоричних моделей, найбільш поширеними серед яких є ті, що утворюються на основі схожості руху людини із рухом тварин, транспортних засобів, природних явищ (пожежа).

Перспективою подальших досліджень є порівняльний аналіз інших семантичних груп ФО зі значенням інтенсивних дій, станів та процесів.

Література

1. Арсентьева Е. Ф. Сопоставительный анализ фразеологических единиц / Е. Ф. Арсентьева. – Казань, 1989. – 127 с.
2. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика : синонимические средства языка / Ю. Д. Апресян. – М. : Наука, 1974. – 367 с.
3. Баранов А. Н., Добровольский Д. О. Аспекты теории фразеологии / А. Н. Баранов, Д. О. Добровольский. – М. : Знак, 2008. – 656 с.
4. Гамзюк М.В. Емотивність фразеологічної системи німецької мови (досвід дослідження в синхронії та діахронії) : автореф. дис. ... док. філол. наук : 10.02.04 / М. В. Гамзюк. – К., 2001. – 31 с.
5. Головенко К.В. Внутрішня форма метафори в українській та англійській мовах : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.17 / К.В. Головенко. – Кіровоград, 2012. – 245 с.
6. Лакофф Дж. Джонсон М. Метафори, котрими ми живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон. – М. : Едиториал УРСС, 2004. — 256 с.
7. Мізін К.І. Усталені порівняння англійської, німецької, української та російської мов в аспекті зіставної лінгвокультурології : автореф. дис. ... док. філол. наук : 10.02.17 / К. І. Мізін. – К., 2012. – 32 с.
8. Падучева Е.В. Динамические модели в семантике лексики / Е.В. Падучева. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 608 с.
9. Родионова С.Е. Интенсивность и ее место в ряду других семантических категорий / С.Е. Родионова // Славянский вестник. – Вып. 2. – М.: МАКС Пресс, 2004. – С. 303–308.
10. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический, и лингвокультурологический аспект / В.Н. Телия. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.
11. Телия В. Н. Метафоризация и её роль в картине мира. Раздел из книги // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – С. 173–203.
12. Телия В. Н. Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспрессивно-оценочная функция / В. Н. Телия // Метафора в языке и тексте. – М., 1988. – С. 26–52.
13. Туранский И. И. Семантическая категория интенсивности в английском языке / И. И. Туранский. – М. : Высш. шк., 1990. – 173 с.
14. Федоров А. И. Фразеологический словарь русского литературного языка [Текст] : около 13000 фразеологических единиц / А. И. Федоров. – 3-е изд. – Москва : АСТ : Астрель, 2008. – 879 с.
15. Фразеологічний словник української мови : В 2 кн. Кн. 1 : [А-Налити] / Уклад. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін.; Редкол. : Л. С. Паламарчук (голова) та ін.; НАН України ; Ін-т укр. мови. – 2-ге вид. – К. : Наук. думка, 1999. – Кн. 1 – 528 с. Кн. 2 – 528 – 980.
16. Шейгал Е.И. Интенсивность как компонент семантики слова в современном английском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Е.И. Шейгал. – М., 1981. – 26 с.
17. Bolinger D. Degree words. – The Hague – Paris, 1972. –324 p.
18. Collins Cobuild Idioms Dictionary. – Glasgow : Harper Collins Publishers, 2002. – 498 p.
19. Cowie A. P. Phraseology : Theory, Analysis, and Applications / A. P. Cowie. – Clarendon Press, 1998 – 258 p.

20. Dobrovol'skij D. Contrastive idiom analysis : Russian and German idioms in theory and in the bilingual dictionary / Dmitrij Dobrovol'skij // International journal of lexicography. – Vol. 13 (No. 3). – 2000. – P. 169–186.
21. Duden. Redewendungen. Wörterbuch der deutschen Idiomatik. Band 11. – Dudenverlag : Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich. – 959 S.
22. Friederich W. Moderne Deutsche Idiomatik. Alphabetisches Wörterbuch mit Definitionen und Beispielen / W. Friederich. – München, 1993. – 565 S.
23. Korhonen J. Probleme der kontrastiven Phraseologie / J. Korhonen // Phraseologie : ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung / [Herausgegeben von Harald Burger, Dmitrij Dobrovol'skij, Peter Kühn, Neal R. Norrick]. – 1 Halbband. – Walter de Gruyter; Berlin; New York, 2007. – S. 574–590.
24. Küpper Dr. Heinz. Wörterbuch der deutschen Umgangssprache. – Stuttgart : Ernst Klett Verlag für Wissen und Bildung GmbH., 1987. – 989 S.
25. S. Labov W. Intensity // Meaning, Form and Use in Context: Linguistic Applications. –Washington D.C.: Georgetown University Press, 1984. – P.43 – 70.
26. Oxford Dictionary of Idioms / Edited by Judith Siefring. – Oxford University Press, 2004. – 352 p.
27. Phraseologie : ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung / Herausgegeben von Harald Burger, Dmitrij Dobrovol'skij, Peter Kühn, Neal R. Norrick. [1 Halbband]. – Walter de Gruyter; Berlin; New York, 2007. – 640 S.